

ДОПЧУЗУ

Тайылбыр сөс	3
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн нийтл характеристиказы	4
Төрээн (тыва) чогаалды өөрөдириний сорулгалары.....	7
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн өөрөдилге планында туружу.....	9
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн ужур-уткалыг кезээ.....	10
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн кол нийтл өөрөдилге деңнелинге шингээткениний түңнелдери.....	16
Чижек календарь-тематиктиг планнаашкын	33
.....	56
10класс (34ш.)	64
Класстан дашкаар ажылдар.	74
Эртемни өөрөнгенин түңнээр байдалдар болгаш аргалар.	78
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн шингээткенинийн түңнелдери.....	81
Ажылчын программаның сорулгаларын боттандырар байдалдар.....	86

ТАЙЫЛБЫР СӨС

Төрээн чогаал эртеминиң өөредилге-методиктиг комплекзинге хамааржыр ажылчын программа «Кол ниити өөредилгениң 5–9 класстарынга «Төрээн (тыва) чогаал» эртеминиң чижек өөредилге программасынга» (улаштыр – Программа) даянып, 5-7 класстарның «Төрээн чогаал», 8-9 класстарның «Тыва чогаал» өөредилге номнарынга дүүштүр кылдынган.

Өөредилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөредилге кезээнде киирген «Төрээн чогаал» эртемин шингээткениниң түңнелдерин кичээнгейге алган. Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралынга болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциязында айыттынган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгасы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

Чижек Программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдынган:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении федерального государственного

образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577);

– Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст.5, 24;

– Закон ВХ-I «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);

– Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.).

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Төрээн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың школаларының өөредилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринге, хамааты туружун тодарадырынга, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин хевирлээринге ук эртемниң салдары улуг.

Россия Федерациясында өөредилге адырында «2100 чылдың школазы» төлевилелдин чугула угланышкыннарының бирээзи уругларны амыдыралга белеткеп каары бооп турар. Школага шингээткен билиин амыдыралга чөптүг ажыглап, ниитилелге бодун таарымчалыг алдынып база шын ужур-уткалыг чурттап билир кижини белеткээринге эртем бүрүзү аразында харылзаалыг, өөредилге болгаш кижизидилге ужур-уткалыг.

Чогаал эртеми – амыдыралдың көрүнчүү, ындыг болганда, төрээн (тыва) чогаал эртемин өөредириниң сорулгалары, оларны боттандыраарының ажылдары тыва чогаал эртемин амыдырал-биле холбаалыг, Россия чоннарының болгаш даштыкы чогаалчыларның чогаалдары-биле деңнелгелиг ханы сайгарып билир, бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы арга-шинектиг кижини хевирлээринче угланган.

Тыва чогаал кичээлдериниң өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг, мөзү-бүдүжү чараш болурунга өөредир аргалыг база уран чүүлдүн өске-даа хевирлери дег, уругларның эстетиктиг көрүжү делгем болурун быжыглаар өөредиглиг болгаш кижизидикчи салдарлыг. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидип, эстетиктиг негелделерин хандырып, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш ниитилел долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, ханы угаап боданып амыдыраарын чогаал кижизидер.

Чечен чогаал-биле харылзаа уругларның угаап-боданыр арга-шинээн сайзырадыр. Чогаалчының делегейи, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныштырар арганы уругларга бербешаан, чогаал чоннуң амыдыралындан, улустуң аас чогаалындан, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазындан үндезинин ап турарын башкы билиндирер. Бодун долгандыр турар чүүл бүрүзүн үнелеп чурттаарын сүмелээн кандыг-даа чогаал уругнуң билиин делгемчидер, делегей-биле харылзааны тудуп өөрениринге чаңчыктырар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле чоок таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп, чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып өөрениринге чаңчыктырар.

Амыдыралды чүгле сеткил-хөлзээшकिनниг хүлээп эвес, а янзы-бүрү талаларындан медреселдиги-биле сайгарып чаңчыгарын уругларга өөредири – төрээн чогаал эртеминиң сорулгазы, ынчангаш чогаалды төөгү, бойдус, философия, психология, педагогика, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаштырып, сайгарып шиңгээттирери дыка чугула. Ынчангаш чогаал эртемин «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Өөредилгениң «Филология» кезээнде «төрээн (тыва) чогаал» болгаш «төрээн (тыва) дыл» эртемнери аразында сырый холбаалыг, ук эртемни өөрөнгениниң түңнелинден төрээн дылынга ынаа, хумагалыы, тыва чогаалды, Тываның төөгүзүн, алдарлыг кижилерин билир арга-шинээ тодараттынар. Тыва чуртунуң ёзулуг хамаатыларын хевирлээр өөредилге болгаш кижизидилге айтырыглары ийи эртемни Тываның төөгүзү, географтыг девискээри дугайында болгаш өске-даа эртемнерни сырый холбаштырып өөрөткенинден боттаныр. Уругларның аас болгаш бижимел чугаазын байыдары, кандыг-даа байдалдарга дүүштүр чугаа культуразын сагып билири, харылзажылганың шын, чогулмачалыг талаларын ажыглап шыдаар арга, мергежилдерни шингээттирери чогаал болгаш дыл кичээлдериниң чергелешкек үндезин сорулгалары болуп турар. Ындыг болганындан чогаал дылының уран-чечен аргаларын ханы сайгартып өөрөдир ажылдар сөс бүрүзүнүң онзагайын эскерер, лексиктиг уткаларынга дүүштүр аас болгаш бижимел чугаага төрээн дылының чаражын илередип билиринге, чөптүг ажыглаарынга, лингвистиктиг ханы сайгарылгалыг ажылдарны кылып өөрениринге, боданырынга уругларны чаңчыктырар, кижизидер.

5-ки класстан эгеллеп уруглар мурнунда класска өөрөнгөн билиглерин улам быжыглап, улаштыр кол ниити өөредилгениң негелделеринге дүүшкен литература теориялыг терминнер-биле таныжар, чечен чогаалдың дылының чурумалдыг аргаларының чогаалга салдарлыын илередип, найырал, төөгү, бойдус камгалалы болгаш өске-даа темаларга бижиттинген чогаалдар-биле таныжылгазын уламчылап, сайгарып өөренир.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИН ӨӨРЕДИРИНИН СОРУЛГАЛАРЫ

Сорулга: төрөөн (тыва) чогаал эртеминге даянып, сагыш-сеткил, делегей көрүүшкүнү делгем, чаагай үзел-бодалдыг, чогаадыкчы арга-шинектиг, кижилер аразында харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир, бедик хамааты туруштуг кижини өөрөдип, кижизидип, сайзырадырынга *таарымчалыг байдалдарны тургузары*.

Сорулгаларын күүседиринин аргалары:

– амыдыралды бүгү талалыг онзагай көргүзөр уран чүүлдүң бир хевири болур чечен чогаалды чүглө сагыш-сеткил хайныышкыны-биле хүлээп номчуурун эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыңнап, өөренип, деңнеп өөрениринге чаңчыктырары;

– чогаал, сөзүглел төрөөн чонунуң ыдыктыг үнелеринин, чаңчылчаан амыдыралының үндезинин илереткен чепсек дээрзин билиндирери;

– төрөөн (тыва) болгаш Россия чоннарының биче буурай база делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрөөн дылдың үнезин, ооң эгээртинемес байлаан медеделдии-биле ажыглап өөренирин билиндирер ажылдар;

– чечен чогаал авторнуң онзагай, бот-тускайлаң, уран-чечен делегейи, уран чүүлдүң бир хевири дээрзин таныштырар ажылдар;

– чогаал эстетиктиг болгаш мөзү-шынар илередир чепсек дээрзин тодарадыр ажылдар;

– тема болгаш идеяны тодарадырынга сөзүглелдин ужур-утказын, дылының уран чурумалдыг аргаларының, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын тодарадыр ажылдар;

– тыва чогаалды өске чогаалдар-биле, уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңнеп сайгарар ажылдар;

– уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр ажылдар;

– класска азы бот-тускайлаң номчаан чогаалдарынга хамаа-рыштыр шүгүмчүлелдиг чүүлдерни, үнелелдерни бодунуң деңнели-биле угаап-бодап, шын чугаалап, бижип өөрениринге чаңчыктырар ажылдар;

– чогаалда чуруттунган амыдыралды бүгү талазындан өөренип көрүп, чогаал маадырларынга, хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын, туружун илередип өөренирин хевирлээр ажылдар;

– аас болгаш бижимел ажылдарга бодалын чогаал сөзүглели-биле бадыткап, тода илередип өөредиринге угланган ажылдар;

– бижимел чугааның хевирлерин (тоожуушкун – бердинген чижекке дүүштүр сөзүглелди тургузары; угаап-сайгарары – айты-рыгларга бижимел харыы бээри; тодарадып бижири – маадырның ха-рактеристиказын тургузары) күүседип өөрениринче угланган ажылдар;

– бодунуң көрүжү-биле сөзүглел чогаадып шыдаар база чуруктарга даянып, чогаадыкчы арга, мергежилди сайзырадыр ажылдар;

– өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын сонуургаар, кижилер-биле эптиг-чөптүг харылзажылганы кижизидеринче угланган ажылдар;

– кандыг-даа чогаалдарны номчуп, амыдыралчы билиглерни шингээди ап, хостуг үезин шын ажыглап өөредир ажылдар;

– чечен чогаал – чогаалчының (авторнуң) делегейи, ооң амыдыралды номчукчуга таныштырарының хуу көрүжү дээрзин уругларга таныштырары, угаан-медерелинге быжыглаар ажылдар;

– номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;

– чечен чогаалды медерелдиг, утказын ханы билип номчууру ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирип, бот-тускайлаң ном номчуурунга хереглелин хандырып, чаа чогаалдарны сонуургап номчуурунга кижизидер ажылдар;

– тыва дылынга, ёзу-чаңчылдарынга хумагалыг болурун кижизидер ажылдар;

– чогаалдарга болгаш уран чүүлдүн өске хевирлеринге даянып, кижизиг аажы-чаңга, хамааты бот-медерели бедик, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажилдар;

– өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга.

–

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чогаал эртемин албан өөредир сүмө ёзугаар өөредилгениң Федералдыг базистиг планында кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шиңгээдир 4 дугаар вариантыны боттандыраарынче угландырган турган¹. Ук вариант ёзугаар төрөөн (тыва) чогаалды өөредириниң хуваалдазын 5–9 класстарга тус-тузунда 102 шакка үлелгелиг берген.

Россия Федерациязының өөредилге яамызының *доктаалдары болгаш дужаалдары* база Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чижек өөредилге планнарынга, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шиңгээдиринге шактар үлелгезинге чаңгыс эвес өскерилгелер тургулай бээрин болгаш ажилчын программаның тургузукчуларынга ортумак байдалды тургузарын чугулага ап, бердинген Програмада төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөрениринге 68 шакты чижеглей кылган-даа болза, 34ш ажилдап турар.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ ДЕҢНЕЛИНГЕ ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ

Сагыш-сеткил делегейин хевирлээринге хөй талалыг салдарлыг төрөөн (тыва) чогаал эртемин өске эртемнер-биле холбаштырып өөредири үстүнде салдырган сорулганы чедип алырынга дээштиг. Төрөөн (тыва) чогаал

эртемин өөрөнгөнийн түннелдери предметтиг, метапредметтиг база бот-тускайлаң бооп илерээр.

Бот-тускайлаң түннелдер төрөөн дылынга, черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-медерели бедик, ада-чурт төөгүзүн, культуразын үнелеп билир; номчулгага сонуургалдыг, чогаадыкчы ёзу-биле боданып шыдаар; өг-бүлө, хөй-ниити база күрүне чергелиг хоойлу-дүрүмнү сагып чоруур, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чараш, эптиг-чөптүг аажы-чаңныг кижиниң хевирлеттингенин база төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн билииниң деңнелин илередир.

Предметтиг түннелдер төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн бүгү теориялыг билиглери (чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, оон бижиттинген төөгүзүн, композициязының тургузуун, дылының уран чурумалдыг аргаларын дээш о.ө.) шингээткенин, уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлери-биле чогаалдың идеязын деңнеп, ханы сайгарып билир, чогаадыкчы арга-шинээ бедик номчукчунун хевирлеттингенин түннелин илередир; аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалынга дүүштүр бодалдарын тода илередип шыдаар арга-шинээн тодарадыр.

Метапредметтиг түннелдер билиг шингээдириниң бот-хуу ажыл-чорудулгазын углап-баштап, аайлап билир, ниитилелге бодун шын алдынып, бодунуң туружун, үзел-бодалын камгалап билир, өөрөдигени төрөөн (тыва) чогаал эртемнен дашкаар шингээди өөрөнгенин, тыва литератураның укталган дөстөрүн болгаш оон төөгүзүнүн үе-чадаларының онзагай демдектерин, чогаал сайгарылгазын улустуң аас чогаалы, эрте-бурунгу түрк бижиктин тураскаалдары, төөгү, география дээш оон-даа өске эртемнер-биле сырый харылзаалыын тодарадып, бүгү эртемнерни чергелештир шингээди өөрөнир арга, мергежилдерни билирин тодарадыр.

10-гу КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИНГ ШИНГЭЭДИРКОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилер шингээдип алыр:

- бот-тускайлаң номчаан чечен чогаалының өөредиглиг, кижизидилгелиг салдарын ажыдып шыдаар;
- эпос жанрының онзагайларын, тема болгаш идеяны тодарадып билир;
- эпостун кол маадырларының окур-хевирин ажыдып билир;
- чогаалдарның тема, идея, сюжет, композициязын илередип
- чогаалдарда символиктиг окурларның делгем укур-утказын база чогаалдар аттарында символиктиг уткаларны тодарадып билир;
 - төрөөн чуртунун, черинин төөгүзү-биле чогаалдарның сырый харылзаалыын тодарадып билир;
 - авторнун тоожуушкунунун онзагайын илередип билир;
 - кол болгаш ийиги чергенин маадырларының чогаалдарның укур-утказын долун ажыдарына салдарын тодарадыр; маадырларның сагыш-сеткил байдалдарын билип турар;
 - өг-бүлө кижизидилгези болгаш кижинин хевирлеттинеринге чогаалдарда кол маадырларының салдарын тодарадыр болгаш оларга үнелелди берип билир;
 - «ниитизи» болгаш «национал онзагай чүүлү» деп билиишкиннерни ажыдып билир;
 - чогаалга хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннерни (литературлук маадыр, лириктиг маадыр, чугаага үнелел, тоожу, чечен чугаа, шүлүк, чогаалдың композициязы, тема, идея, сюжет, аяннажылга дээш о. ө.) сайгарылга үезинде чөптүг ажыглап билир;
 - өөренип турар чогаалдарында (чечен чугаа, тоожу, шии) мөзү-шынар айтырыгларын база хамааты туруш хевирлээр салдарлыын тодарадып билир;
 - өөренип турар чогаалдарына дүүштүр бодунун үнелээри билиишкиннернин уг-шиин тодарадып билир;
 - чогаалдарның кижизидикчи салдарын идереди;
 - шииде персонажтарның тема, идея тодарадырына тус-тус салдарлыын база оларның чечен укур-дузазын демдегледип билир;
 - чогаалда чидиг чөрүлдээни (конфликт) тодарадып билир;
 - чогаалды сайгарып турар үеде, долун сайгарылгалыг харыыны берип шыдаар;
 - өөрөнгөн чогаалдарының кол чидиг айтырыгларын, аас чогаал-биле база тыва чогаалчыларның өске чогаалдары-биле холбаалыын билип турар;

- чогаалды сайгарып тура, бодунуң көрүжүн, бодалын бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел илередип билир;
- аас-биле делгем монолог харыыны чечен чогаалды сайгарып билир мергежилдеринге даянып, тургузуп билир;
- чогаал сайгарылгазынга (критика) хамаарышкан литература-биле, тодаргай чогаалчының чогаадыкчы ажыл-херээнге хамаарышкан сайгарылгалыг ажылдар-биле ажылдап билир;
- чечен чогаалдың сайгарылгазын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңней сайгарып билир;
- номчаан чогаалынга үнелел кылып, утказын тодарадыр өзек сөстөрни сөзүглелден тып билир;
- чогаалчының чогаадыкчы ажылынга хамаарышкан бижимел ажылдар күүседиринге төлөвилел азы бердинген темага план тургузуп, бот-тускайлаң (шинчилел ажылын кылырынга) ажылдап, бижимел ажылды билир.

Өөреникчи шиңгээдип ап шыдаптар аргалыг: уран чүүлдүң өске хевирлери-биле чечен чогаалдың сырый холбаалыын сайгарып билир;

- чечен чогаалда кижилер аразының харылзаалыын болгаш байдалдарны, болуушкуннарны бадыткалдыг илередип билир;
- «национал характер» деп терминни бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап шыдаар;
- өөренип турар тоожузунга дүүштүр бөдүүн азы нарын планны тургузуп база чогаалга хамаарышкан айтырыгларны салып билир;
- чогаалдарның бижиттинген төөгүзүн, сюжеттин болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыын тодарадып билир;
- сайгарылгалыг (критиктиг) литература-биле ажылдап билир;
- улусчу чаңчылдарның болгаш шажын-чүдүлгениң маадырларның салым-чолунга салдарлыын тодарадып билир;
- детальдар болгаш чогаал аттарының сюжет шугумун илередиринге салдарлыын тодарадып билир;
- чогаалда кол чидиг айтырыгны (проблеманы) бойдус камгалалы, мөзү-шынар дээш о.ө. илередип билир;
- чогаалда төөгүлүг үениң онзагай талаларын көрүп, илередип билир;
- маадырларның психологтуг байдалын тодарадып билир;
- чогаалда маадырларның окур-хевиринге, болуушкуннарга авторнуң хамаарылгазын илередип билир;
- чогаалдың дылының онзагайын сайгарып, идея тодарадырынга дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарып билир;
- тыва эки турачыларның окур-хевиринге, оларның маадырлыг чоруктарынга үнелел кылып билир база дайын темазынга бижиттинген

чогаалдарда дылдың чурумалдыг аргаларының овор-хевир тургузарынга ажыглалын тодарадып билир;

- чогаалдарга хамаарыштыр бот-хуунуң тайылбыры (интерпретация) база үнелелди бээр;*

- өөрөнгөн чогаалдарынга бижимел үнелел берип шыдаар, бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседип шыдаар;*

- башкызының удуртулгазы-биле медээлерни чыып тургаш, баш бурунгаар бердинген онаалгаларга хамаарыштыр чогаадыкчы ажылдарны күүседип билир.*

- чогаал теориязынга хамаарышкан өөрөнгөн терминнерин болгаш билиишкиннерин сайгарылга кылырынга чөптүг ажыглап билир;*

- сөзүглелдерниң янзыларын тус-тус онзагайларынга дүүштүр билдилиг хүлээп билир, утка-хөөнүнүң ужур-утказын сайгарарынга киржиپ, маадырларның мөзү-шынарынга шын хамаарылганы, үнелелди кылып билир;*

- сонуургап турар чогаалын бот-тускайлаң шилип билир, Интернет четкизи, справочниктерни немелде медээ тып өөрениринге, кыска аннотация бижииринге чөптүг ажыглап билир;*

- сөзүглелдерниң ангы-аңгы хевирлерин сайгарарынга билдингир аргаларын ажыглап билир: чылдагаан-түңнел харылзааларны тодарадып билир, чогаалдың кол бодалын илередип билир, сөзүглелди кезектерге чарып билир, ат берип, план тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билир;*

- эртем-төөгүлүг, өөредилге болгаш чечен чогаалдар сөзүглелдериниң онзагайларын тодарадып, сайгарып билир, номчаан чогаалынга үнелел бижиип билир;*

- бодунуң чогаадыкчы сонуургалын сайзырадырынга сонуургалдыг, боду чечен чогаалдар чогаадырын шенеп турар, чуруктарга даянып бодунуң көрүжү-биле сөзүглел тургузуп билир;*

- библиотека фондузу, словарьлар, удуртулга литературалар болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир;*

- Орхон-Енисей бижиктериниң дугайында база бурунгу бижимел тураскаалдарның жанрын сайгарып өөренириниң эге билиглерин билир;*

- география, төөгү эртемнери-биле чогаалды холбап, сайгарып билир;*

- руниктиг бижимелдерни очулдуруп эгелээн төөгүзү-биле таныш, деңнелгелиг сайгарылганы боттарының деңнели-биле сайгарып билир (VIII–XII вектерге хамааржыр эрте-бурунгу түрк чогаалдар);*

- дашта бижиктерниң («Күлтегин») тема болгаш идеязын тодарадып билир;*

- чогаалдарда чечен девискээр болгаш чечен үени илередип*

билир;

– лириктиг чогаалдарда риториктиг айтырыгларның чечен чогаалга хамаарыштыр салдарлыын тодарадып билир;

– чогаалдарда чагыг мотивин тодарадып билир;

– чечен чогаалдың улустуң аас чогаалы, төөгүлүг болуушкуннар, портрет, пейзаж ажыглалдарының тема болгаш идея тодарадырынга үн алчып, каттыжып чоруурун тодарадып билир;

– шүлүглел лира-эпиктиг чогаал жанры дээрзин билир;

– тыва литературада «онегин строфазы» деп билиишкин барын бадыткалдыг тодарадып билир;

– тоожукчунуң овурун тодаргай бижип билир;

– чогаалдарда амы-хуунуң болгаш хөй-ниитиниң көдүрген айтырыгларны сайгарып билир (ниитилелде мөзү-шынар, өг-бүле айтырыглары дээш о.ө.);

– ниитилел чергелиг мөзү-шынар, чурум айтырыынга хамаарышкан чидиг айтырыгларны сайгарып шиитпирлээр;

– буддизм философиязын шингээдир, эртем-билигже чүткүлдүг тыва лама башкылар болгаш хуурактарның амыр эвес, төөгүлүг оруктарын билир;

– «ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң уткаларын ажыдып шыдаар.

Доозукчу шингээдиң ап шыдаптар аргалыг:

– ТАР үезиниң төөгү-литературлуг ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан кол угланыышкыннарын барымдааларга даянып, тайылбырлап билир;

– тыва литератураның укталган дөстери болгаш сайзырап келген оруктарын тодарадып билир;

– литератураның сорулгаларын билир, тыва литератураның үндөзилекчилериниң чечен чогаалдың сайзыраарынга салдарлыын билир;

– литературлуг терминнер: литературлуг маадыр, окур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгларны тыва литератураның сайзырап келген оруктарына барымдаалап илередип билир;

– орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының оруктарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медегер билип турар;

– Орхон-Енисей бижиктеринде тоожуушкун кезектерин тодарадып билир;

– эрте-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын илередип шыдаар;

- баллада жанрының композициясының онзагайын тодарадып билир;
- чогаалда чидиг айтырыгны, теманы тодарадып, дарлакчы аңгының овурун илередирде, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының дээштиин тайылбырлап билир;
- маадырларның сагыш-сеткил илерээшкетинге, психологтуг байдалынга даянып, чогаалдарның дылының онзагайын, авторнуң туружун тодарадып билир;

- тоожукчунуң аажы-чаңын, ооң чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын тодарадып билир;
- сайгарып турар айтырыгларга хамаарыштыр бодалдарын, туружун бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел тодаргай илередип шыдаар;
- очерк жанрының янзы-бүрү хевирлерин ылгап билир;
- литературлуг терминнер болгаш билишकिनнерни (лира-эпиктиг чогаал, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман) чогумчалыг, билдилиг ажыглап билир;
- ишиде чидиг чөрүлдээни өөренип билир;
- В.Ш. Көк-оолдуң чогаалында чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар темазынга хамаарышкан айтырыгларны сайгарар чугаага киржип билир;
- Кызыл Армияга дуза көргүзөр хамааты туруш бедик шимчээшкинге киржип турар тыва чоннуң ниити овурун тургузуп билир;
- совет болгаш тыва чогаалчыларның бижиттинген чогаалдарында найырал темазын илереткениниң онзагайын тодарадып билир;
- тодаргай үениң идеологтуг угланыышкынын чечен чогаалда чураанының онзагайын илередип билир;
- тыва литературада философчу утка-хөөннүг чогаалдарны илередип билир, «өг» болгаш «октаргай» деп билишकिनнерниң аразында сырый харылзаалыын, ханы утказын тайылбырлап билир;
- монолог чугаага даянып, маадырның иштики сагыш-сеткил делегейин тодарадып билир;
- тодаргай үениң социал-төөгүлүг байдалын илередип, чоннуң чүдүлгө болгаш оон-даа өске чидиг айтырыгларын сайгарып билир;
- шүлүк жанрының чаа хевири – үштээн тывызыктарның улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадыр;
- Э. Б. Мижиттин «Сүбедей» деп шүлүглелинде чечен үени тодаргайлап билир;
- шүлүглелде композиция тургузугнуң онзагайын билир, авторнуң философчу угаап-бодаашкынын илередип билир;
- чечен чогаалды дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин күүседип билир (сөзүглелдин ужур-утказын билип, ооң кол бодалды илереткениниң онзагайын ылгап билир);
- өөредилге ному, словарьлар, библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.

ЧИЖЕК КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫНЫ

Тыва чогаал 10 кл – 34 ш

№	Болук	Тема	Шаг ы	Ай - хун у	Оореникчилернин кылыр ажыл- чорудулгаларынын кол хевирлеринин чижек тайылбыры	Ооредилге ресурстары
1		Эге сос.Литература – амыдыралдын корунчуу.	1		Литература- амыдыралдын корунчуу болгаш чоннун тоогузун,культуразын салгалдарга дамчыдып чоруур эртемнернин бирээзи деп чуулду оорен.билиндирип алыры. Чогаалчыларнын чогаадыкчы делегей коруушкунун,маадыр ларнын иштики сагыш-сеткилин билип алыры, унелээри, системажыдып алыры база бар билиглерин ханыладып делгемчидери- оорен. кол сорулгазы .	
2	Тыва чечен чогаалдын ундезилекчи лери (Бирги салгал)	С.К.Тока.Баштайгы тыва роман «Араттын созу»	1		Чогаалчынын бот- намдары,чогаадыкчы ажыл-ижин дуг.билиин делгемчидери. «А.С.»романнын 2-ги номдан эгелерин номчааш, Тыванын тоогузу-биле дууштуруп ,харылзааштырып,ден неп коргеш,чугула бодалдарын илередип ,аас чугаага киржип ,айтырыгларга харыылап билири база чогаадыкчы ажылдарны кылыры.	ИРНШ

3		С.Сарыг-оол.Чогаалчынын шулуктери.	1		Чогаалчынын бот-намдары,чогаадыкчы ажил-ижин дугайында билиин делгемчидери.Чогаал бурузунун жанрларын тема,идеязын,кол утказын тодарадып билири.Шулуктернин бижиттинген дылынын онзагай чурумалдыг аргаларын тодарадып билири.	ИРНШ
4		Ийи номнуг роман «Ангыр-оолдун тоожузу»	1			
5		Шулуглел «Алдын -кыс»	1			
6	Теория	Чогаал теориязы.Чечен чогаалдын кол –кол методтары. Роман дугайында билиг.	1		Методтарны ангылап ооренири. Жанрларнын болуктерин тодарадып билири.	
7		С.Б.Пюрбю.Шулуктери.	1		Чогаалчынын бот-намдары,чогаадыкчы ажил-ижин дуг.билиин делгемчидер	ИРНШ
8		Шулуглел» Уем болгаш уе-чергем дугайында»	1		Шулуглелди тоогу – биле холбап коору.	
9		О.К.Саган-оол. Роман «Доспестер»	1		Чогаалчынын бот-намдары,чогаадыкчы ажил-ижин дуг.билиин делгемчидер	ИРНШ
10	Тыва чогаалчыларнын бирги салгалы.	И.У. Бадра Ийи кезектиг роман «Арзылан-Кудерек»	1		Чогаалчынын бот-намдары,чогаадыкчы ажил-ижин дуг.билиин делгемчидер	ИРНШ
11		Ийи кезектиг роман «Арзылан-Кудерек»	1		Бодунун уезинин шыырак дээн тыва моге Моолдун улуг байырлалынын хурежинге Арзылан атты алганын дуг. номчууру	
12		С.О.Тамба.Шулуктери	1		Чогаалчынын бот-намдары,чогаадыкчы ажил-ижин	ИРНШ

					дуг.билиин делгемчидер	
1 3		Тоожудан узундулер «Амыргалаар»	1		Чогаал маадырынын чугаазындан Каа- Хемнин хуу черлер аттарынын дугайында билип алыры.	
1 4		К.Ч.Тоюн.Шулуктери.	1		Чогаалчынын бот- намдары,чогаадыкчы ажыл-ижин дуг.билиин делгемчидер	ИРНШ
1 5	Орус литература арыннары	А.С.Пушкин.Шулуктери	1		Чогаалчынын бот- намдары,чогаадыкчы ажыл-ижинин очулдурттуган шулуктеринин дуг.билиин делгемчидер.	«Литрес:шк ола»
1 6		М.Ю.Лермонтов Шулуктери.	1		Шулуктун ийи вариантызын номчуур,уран аргаларны тодарадыры.	
1 7	Тыва чогаалчылар нын ийиги салгалы	С.С.Сурун- оол.Шулуктери	1		Чогаалчынын бот- намдары,чогаадыкчы ажыл-ижин дуг.билиин делгемчидер .	ИРНШ
1 8		Тоожудан узунду. «Ногаан ортулук»	1		Арага ишкеш,кем- херек уулгедикчилернин кеземчеге онаганын анализтеп коору.	
1 9		Роман «Тывалаар кускун»	1			
2 0		М.Б.Кенин-Лопсан Сонеттер	1		Чогаалчынын бот- намдары,чогаадыкчы ажыл-ижин дуг.билиин делгемчидер	ИРНШ
2 1		Роман «Чугурук Сарала»	1		Ада-чуртту дайынынга ТАР нын белектеринин дуг.чугааа кылыр.	
2 2		Роман –эссе «Буян- Бадыргы»	1		ТАР Шылгарангай кижилеринин бирэзи Монгуш Б-Б дуг .одуруглар.	
2		Ю.Ш.Кюнзегеш.Шулукте	1		Чогаалчынын бот-	ИРНШ

3		ри.Ожук даштары			намдары,чогаадыкчы ажыл-ижин дуг.билиин делгемчидер	
2 4	Чогаал теориязы	Тыва литературада чечен чогаал критиказы. Литература – амыдыралдын дозу.	1		Чечен чогаал –биле амыдыралдын аразында быжыг харылзаа	
2 5	Делегей болгаш орус литература арыннары	Э.Хемингуэй.Тоожудан эгелер.» Ашак биле далай»	1		Делегей литературазынче аян –чорук.	«Литрес:шк ола»
2 6		ТГ.Шевченко.Шулуктери. С.П.ЩипачевШулуктери.	1			«Литрес:шк ола»
2 7	Национал литература арыннары	Р.Г.Гамзатов Шулук «Торээн дыл»	1		РГ.110 харлаанынга тураскаадып шулуктерин,ырларын сайгарып коор.	«Литрес:шк ола»
2 8		А.АдаровШулук «Кошкун чон».Н.Е.Бельчегешев Шулук «Ырлап чор мен».М.Чебодаев Чечен чугаа «Крепин»	1		Тыва дылга чоок турк дылдыг чоннарнын чечен чогаалдарындан чижектер.	«Литрес:шк ола»
2 9		Ооренген темаларга чогаадыг. «Эн-не сонуургап номчаан чогаалым»	1		Чугаа сайзыадылгазы	
3 4		Туннел кичээл.	1		Чайгы уеде онаалгалар	

КЛАССТАН ДАШКААР АЖЫЛДАР

Төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөрөдир, кижизидер ажылда салдырган сорулгаларны чедип алырынга класстан дашкаар ажылдар дыка чугула салдарлыг. Уругларның хостуг үезин чөптүг ажыглап чаңчыгарын суртаалдаар база оларның сонуургалдарын деткип, сайзырадырынга тааржыр бөлгүмнер, элективтиг курстар класстан дашкаар ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин мөөңнеп планнаары башкыларның чогаадыкчы ажылы болур. Ниитилелге бодун шын алдынып билир, өөрениринге чүткүлдүг, делгем угаап боданыр харык-шинектиг, амыдыралчы көрүжү чараш, бот-тускайлаң кижини хевирлээринге салдарлыг класстан дашкаар ажылдарга белеткел уругларның хар-назынынга дүүштүр, сонуургалдарын, негелделерин боттандыраы-биле чоруттунар.

Өөрөдилге чериниң бот-тускайлаң угланыышкынын барымдаалап, класстан дашкаар ажылдарның шактар үлелгези тус-тус онзагайларлыг болуру билдингир. Бердинген чижек планнаашкында 4 шакка хуваалданы берген.

10 класс

Конференция	«Тыва чогаалдарда мөзү-шынар айтырыын көргүскени»	Темага дүүштүр материалдар чыыры, конференцияга белеткенири-биле медээлерни эмгелеп, чаңгыс аайлаары. Хөй мурнунга ажылын камгалап, хостуг чугаалап өөренири. Өскелерниң ажылдарын кичээнгейлиг дыңнап, сайгарылгага киржири
Мөөрей	Чогаадыг «Дыл – чоннуң эртинези»	Бердинген темага дүүштүр чогаадыг бижип өөренири. Сөзүглелди шын тургузуп билири. Бижимел ажылга бодунуң бо-далдарын шын, чиге, көдүртүнген чидиг айтырыгга дүүштүр бадыткалдыг чижектерлиг илередип, түңнел үндүрүп билири

Темалыг кезжээ	«Сергей Пюрбюнүн сураглыг ырылары»	Авторнун билдингир ырларын өөренип ап, хөй мурнунга күүседип билири. Ырыларның кайы үелерде бижиттинген төөгүзүн сонуургаар, билири. Темалыг кезжээге идепкейлиг киржири
Декада	Тыва чогаал неделязы «Тыва	Тыва литератураның тургустунган төөгүзү, сайзыралы дугайында билиин делгемчидери. Декаданың мөөрейлеринге идепкейлиг киржири.
	Арат Республика үезиниң чогаалдары»	Чечен чогаалды амыдыралдың, күрүне төөгүзүнүн, чоннун шынныг арыннарын, тыва чоннун аажы-чаңының бот-тускайлаң онзагайын, делегей көрүүшкүнүн өттүр көргүскен уран чүүлдүн бир хевири деп хүлээп, билиин делгемчидери. Чогаал номчукчуга (кижиге) амыдыралчы билиглерни берип чоруур дээрзин бадыткалдыг чижектер-биле шынзыдары. Келир үеде өөредилге ажыл-чорудулгазын планнап билири

ЭРТЕМНИ ӨӨРЕНГЕНИНИҢ ТҮҢНЭЭР БАЙДАЛДАР БОЛГАШ АРГАЛАР

Төрээн (тыва) чогаал эртемин өөрөнгениниң билиин хынап түңнээр ажылдар *тодаргай* (амгы) үеде кандыг-бир теманы өөрөнгөн соонда, хыналда ажылдың янзы-бүрү хевирлерин эрттирери, *улдуң төңчүзүндө* база *түңнел* хыналда ажылдар болур. Ук ажылдар билиг хынаарының негелделеринге хамаарышкан доктаал-саавырларга даянып чоруттунар.

Кол ниити өөредилгениң 5-тен 9-ку клазынга чедир айтырыглар болгаш онаалгалар аас, бижимел харыылардан эгелээш, тест, чечен чогаал сөзүглелин сайгарарынга болгаш о.ө. ажылдарга чедир башкыларның шилилге-биле чоруттунар.

Тодаргай үеде темалыг хыналда ажыл өөреникчилерниң бот ажылы, чугаа сайзырадырының, төлевилел камгалаар, дыңнадыг, шинчилел кылыры дээш оон-даа өске болур.

Улдуң төңчүзүндө түңнел ажылдар чылда ийи катап (чартык чылдап азы башкының бодунун тургузуп алганы планы ёзугаар) хыналда тест, бижимел ажылдар, кыска чогаадыглар (темалыг, хостуг) бооп болур.

Түңнел хыналда ажылдар чыл төнчүзүндө школаның методиктиг каттыжышкынының башкыларының *азы* эртем башкызының планы ёзугаар тургузуп кылганы хыналда ажылы бооп болур.

Хыналда ажылдарның кандыг хевирин кылдыртыры хоорайның (кожууннуң) ажылдап кылганы план ёзугаар *даштыкы* хыналдазы *азы* школаның өөредилге удуртулгазының ажылдап кылганы ниити *иштики* хыналдазы бооп болур.

Иштики хыналдага: өөредилге чылының эге диагностиктиг, улдуң төнчүзүндө темалыг азы школа (хоорай, кожуун) планы ёзугаар түңнел билиг хыналдазы хамааржыр.

Даштыкы хыналдага: үстүкү класстарга күрүнениң түңнел хыналда ажылы, төрөөн (тыва) чогаалга ниити билиг хынаарының улуг хевирин хамааржыр (кожуун, регион, федералдыг чергелиг).

Башкының шилилгези-биле *тодаргай үеде* (планнаашкын ёзугаар), *улдуң азы чыл төнчүзүндө* хыналда ажылдарның чижек хевирлери:

- чогаалды эдerti чугаалаары (тодаргай, кыска, шилилгелиг);
- аяанныг номчулга;
- айтырыгга долуг харыылаары;
- чогаалдың бир үзүндүзүн (эпизодун) сайгарары;
- тайылбырлыг номчулга;
- литературлууг маадырга характеристика бээри;
- чогаалды (үзүндүнү) шиижидип ойнаары.

Түңнел хыналда ажылга программа ёзугаар өөрeнгeн билиин хынаарының аргалары болгаш хевирлери:

- чогаалдарга даянып, чогаадыг бижири;
- чогаадыкчы онаалгалыг ажылдар кылдыртыры;
- сөзүглелди эдerti чугааладырының янзы-бүрү аргалары;
- айтырыгларга харыы бээри (аас болгаш бижимел);
- чогаадыг бижиириниң планын баш бурунгаар тургузар ажыл;
- номчаан чогаалынга үнелел бээри;

– чогаалдың кандыг-бир тодаргай маадырынга азы ниити маадырларга характеристика бээри;бот-тускайлаң чогаадыкчы ажылдар кылдырары (тоол, кожамык ыры, чечен чугаа чогаадыры...);

– шээжи-биле өөренип турганы чогаалдарны сактып алганын хынаар ажылдар;

– тест-биле ажыл, уругларның номчулгага билиин азы чогаал теориязын шиңгээткениниң талазы-биле билиин хынаар сорулгалыг ажылдар;

– хыналда айтырыглар;

– төлөвилел тургузар, шинчилел чорудар ажылдар;

– компьютерге хыналда чорудар ажылдарның хевирлери.

Аянның номчулганы күүсеткенин хынаары:

– сөзүглелде логиктиг ударениени сагып билир – 1 б.;

– үн доктаашкыннарын сагып турар – 1 б.;

– номчулганың чогуур хемчээл негелдезин (дүрген азы оожум) сагып билир – 1 б.;

– уран номчулганың аянын билир – 1 б.;

– чазыг чокка номчулганы күүседир – 1 б.;

«5» демдек – 5 б. (уран номчулганың негелдези долу күүсеттинген); «4» демдек – 3-4 б. (1-2 негелде күүсеттинмейн барган); «3» демдек – 2 б. (үштен хөй негелде күүсеттинмейн барган).

Чогаадыгның чижек хемчээли

Класска бижиир чогаадыгның чижек хемчээли: 80-100 (85-110) сөс (0,5-1,0 кыдырааштың арны).

Чогаадыг хынаарының негелделери.

Теманы ажыдары болгаш тургузуунга:

– бижимел ажыл темазынга болгаш илередир кол бодалынга дүгжүп турар;

– теманы долу чырыткан;

– чогаал сөзүглелинге азы хостуг темага кириштирген бадыткалдыг чижектерлиг;

– бижимел ажилдың кезектер аразында харылзаалыы.

Дылының, сөс-домааның чедингири:

– сөс курлавыры байлак;

– бодалдарын бижимел чугааның дүрүмнеринге дүүштүр илередип билир;

– илереттинген бодалдары тода, дес-дараалашкак.

Шын бижилге дүрүмүн билири:

– өөрөнгөн орфографтыг, пунктуациялыг, грамматиктиг дүрүмнерин сактып алганы; арыг, чараш, шын бижири.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Төрээн чогаал эртемин өөрөткениниң түңнелдерин илередири

Бот-тускайлаң түңнелдер:

– сагыш-сеткили байлак, эңерел сеткилдиг, төрээн чери, чурту дээш сагыш човаашкынныг, бот-тускайлаң көрүштүг, туруштуг, амыдыралчы үзел-бодалдыг хамааты болурунга белең болуру;

– чаа билигни шингээдип алырынга сонургалдыг, өөренириниң чугулазын, ооң келир амыдыралга ажыктыын медреселдиг-биле бодун сонургап турары кайы-бир ажылче бот-угландырып, бот-башкарнып билири;

– бодунуң шаа-биле амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандыраарыңче күженишкенин салып билири;

– хөй-ниитиниң чурумунга чагыртып билир, харыысалгалыг, хоойлу-дүрүмнү сагып чоруур, хамааты туружу быжыг, хүндүлээчел аажы-чаңны бодунга хевирлээри;

– бодунуң ниити сайзыралыңа ажыглаар эртем-хөгжүлдениң янзы-бүрү үндезиннерин (энциклопедия, словарьлар, интернет четкизи, электроннуг өске-даа дериг-херексел, чон-биле харылзаа, массалыг парлалга чепсектери дээш о.ө.медээлерни) чөптүг ажыглап билири;

– өөредилге программасыңа дүүштүр номчаан чогаалдарыңа даянып, чогаал маадырларының ажил-чорудулгазыңа чөптүг үнелелди кылып билири.

Предметтиг түңнелдер:

1. Өөреникчиниң чаа медээ (билиг) шиңгээдиринче утланган ажил-чорудулгазыңа хамаарышкан түңнелдер:

– бодунуң төрөөн чонунуң, биче буурай өске чоннарның, орус болгаш делегей литературазыңдан өөрөнгөн чогаалдарыңа көдүртүнгөн айтырыгларны назы-харыңа, өөренириниң деңнелиңге дүүштүр сайгарылгалыг сондуургап номчуур арга-шинээ;

– чогаал сайгарылгазының бүгү аргаларын (бижиттинген төөгүлүг байдалдары, тургузуунуң онзагайы, дылының уран-чечени, тема, идеясы, уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаалыы, чогаалда чечен үе, чечен девискээр дээш о.ө. талаларын) шиңгээткен билиинге дүүштүр эки билири;

– чечен чогаалда болушкуннарга, маадырларның хөдөлишкиннеринге оларның иштики делегейиниң сайзыралын чурууруңа өөрөнгөн чогаал теориясының айтырыгларын эки билири;

– чогаалдың сюжединиң элементилерин (өөрөнип эрткен билиглеринге дүүштүр), оларның чогаалдың идеялиг утка, тема ажыдарыңа салдарын, дылының уран-чурумалдыын тодарадырын эки билири.

2. Өөреникчиниң мөзү-шынарын, сагыш-сеткилин, аажы-чаңын хевирлээринге хамаарышкан түңнелдер:

– тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның чогаалдарыңа кижини чараш мөзү-шынарга, сагыш-хөңнү бай, эңерел, кээргээчел сеткилдиг аажы-

чацныг болурунга белеткээр чогаалдарны номчуп чорууру, номчулгага сонуургалының улуу;

- номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр бодунуң үзел-бодалын, туружун илередип билири;

- чогаалда болуушкуннарны сеткил-сагыжындан хайныыш-кынныг хүлээп ап, маадырларның ажил-чорудулгазынга, чурт-талгазынга, бодунуң хамаарылгазын илередип, ук чогаалдарга чаа утка-хөөн кирип, чогаадыкчы хамаарылгалыг номчукчу болуру;

- чогаалда болуушкуннарны чүгле сагыш-сеткил хай-ныышкынныг хүлээп ап эвес, угаап бодаашкынныг, шүгүмчүлелдиг сайгарып билири;

- авторнуң маадырга, болуушкунга хамаарышкан туружун, көрүжүн эскерип, аңаа номчукчунуң хамаарылгазын илередип шыдаары.

3. Бодунуң бодалдарын, чугаазын дыңнакчыга шын, тода, чедингир дамчыдып билиринге түннелдер:

- янзы-бүрү жанрда бижиттинген чогаалдарны кичээнгейлиг, медреселдиг дыңнап, шын хүлээп ап билири;

- дылдың уран-чурумалдыг аргаларын, үзүндүлөрдөн цитаталарны чогуумчалыг ажыглап тургаш, эдерти чугаалаарынга, номчаан азы дыңнаан чогаалының дугайында салдырган айтырыгларга делгереңгей харыы бээринге, аас-биле монолог, диалог чугаа кылырынга аас чугаазының сайзыраңгай байдалы;

- чогаалга хамаарыштыр уран чүүлдүң хевирлерин (чурулга, хөгжүм, театр, чогаадып күүседири) ажыглап, бодунуң бодалдарын илередип билири;

- сюжетти улаштыр чогаадып азы эде тургузар дээн чижектиг ажилдарга чогаадыкчы арга-шинээн көргүзүп шыдаары;

- бердинген темага дүүштүр, чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгларны бижимел (класска азы бажыңга) сайгарарынга база

эдертиглерни, чогаадыгларны, литературлуг болгаш ниити темаларга чогаадыкчы ажылдарны шынарлыг бижири.

4. Эстетиктиг көрүжүн хевирлээринге түңнелдер:

– чогаал эртемин өөренириниң онзагайын, чугулазын медреселдиг билип ап чорууру;

– чогаал эртеми – сөстүң уран чүүлү, чараш мөзү-шынарны көргүзериниң чугула бир аргазы дээрзин эки билири;

– чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери деп билиишкиннерни ханы билип турары;

– сөс кандыг-даа чогаалга чугула чепсек, ооң тема, идея илередиринге ажыглаттынган ужур-утказын, сагыш-сеткил илередиринге ужур-дуказын ханы билип алганы.

Метапредметтиг түңнелдер:

– уругларның медээлер-биле ажылдап билири;

– ниити чүүлден чугула бодалды ылгап, тодарадып шыдаар харык-шинээ;

– чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгны шиитипирлээринге (сайгарарынга) хамаарыштыр угаап, медресеп билири, даап бодап шыдаары;

– чогуумчалыг харыы бээринге чыып алган медээзин таарыштыр мөөңнеп билири;

– бодунуң үзел-бодалын, туружун бадыткаарынга барымдаалыг чижектерни чугаазынга (ажылынга) таарыштыр киириштирип билири;

– бижимел болгаш аас чугаазынга чылдагааннарның үнген дөзүн бадыткап, түңнел үндүрүп шыдаарынга арга-шинээ;

– эртемнер аразының чоок харылзаалыын илередип, чогаалга хамаарышкан теория болгаш практиктиг билиглери-биле өске эртемнерни холбаштырып, херек кырында (практикага) тайылбырлыг ажыглап билири;

– өөредилгезиниң ажыл-чорудулгазын бот-тускайлаң тургузуп, сонуургалының аайы-биле бот-хуузунда угланып, баштанып, аайланып билири;

– хөй-ниити аразынга бодун төлептиг алдынып, кижилер-биле харылзаа тудуп, чугаалажып билири;

– билиг чедип алырының аргаларын, канчаар ажылдаарының уг-шиин башкарып, тускай угланыышкынның бот-башкарнып билири;

Өөредилгениң метапредметтиг түңнелдери уругларның шиңгээдир темазын чогаал эртеминиң утка-шынардан дашкаар делгем, кол-ла чүүл – бот-тускайлаң сайгарарынче угланган, бердинген темага, айтырыгга хамаарыштыр харыыны хөй талалыг углап билир билиин тодарадыр.

Чечен чогаалдың утказын кол литература-теоретиктиг билиглерни шиңгээдип алырынга дараазында ажыл-чорудулгаларга даянып эрттирер:

– чечен чогаалдың аңгы-аңгы жарнларын медреселдиг, чогаадыкчы номчууру;

– чечен чогаалдың сөзүглелин ыткыр, аянның номчууру;

– эдерти чугаалаары (тодаргай, кыска, шилилгелиг, тайылбырлыг эдерти чугаалаары, немелде чогаадыкчы онаалгалыг эдерти чугаалаары);

– чогаал сөзүглелин билип, хүлээп ап турарын тодарадыр айтырыгларга харыылаары;

– шүлүк болгаш калбак чогаалдарны шээжи-биле билири;

– чогаалдың сайгарылгазы, бодунуу-биле хүлээп турарын тайылбырлаары;

– чогаал дугайында үнелел бижири, үнелелдин планын тургузары;

– чогаал сөзүглелинге даянып, амыдыралдан чижектер-биле холбаалыг чогаадыг бижири;

– чогаалга хамаарышкан медээлер-биле ажылдап билири;

– бот-тускайлаң болгаш бөлүү-биле төлевилел ажыл-чорудулгазын кылыры.

Аас болгаш бижимел хыналда ажылдарның хевирлерин чорудары башкының планы ёзугаар чоруттунар болгаш бердинген чижек программаның календарь-тематиктиг планнаашкынын чорудуунга кирип аар.

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛАРЫН БОТТАНДЫРАП БАЙДАЛДАР

Ортумак (долу) ниити өөредилгениң сорулгаларын күүседиринге библиотека фондузу, өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар, чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплект эргежок чугала. Санитар-эпидемиологтуг дүрүмнер болгаш нормаларга (СанПиН 2.4.2.178-02) материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери дүүшкен турар.

Библиотека фондузу (ном парлалгазы)

Чечен чогаал номнары.

Школаның ном саңы: «Классик чогаалчылар». Тыва чогаалчыларның тыва дылда чогаалдары.

Тайылбыр-энциклопедиялыг литература: литературлуг терминнер словарьлары, литературлуг энциклопедиялар, этимологтуг словарь, орус-тыва тайылбыр словарьлар, аныяк филологтуң словари, аас чогаал словари болгаш оон-даа өске.

Класстан дашкаар номчулга номнары.

Парламал көргүзүг материалдары

Тыва чогаалчыларның портреттери (хөрек чуруктары), таблицалар. Чогаалчыларның намдарына болгаш тыва чогаал хөгжүлдезинге хамаарышкан көргүзүг материалдары (альбомнар, буклеттер). Чуруктарлыг (аас, бижимел чугаа сайзырадылгазынга) үлелге материалдары.

Медээ-коммуникативтиг курлавыр

Электроннуг номнар, электроннуг библиотека. Чогаалчылар дугайында электроннуг тайылбыр-энциклопедиялыг литература.

Үн-көргүзүглүг пособиелер: чогаалчылар дугайында презентациялар, тыва чогаалчыларның чечен чогаалдарының очулгалары, тыва чогаалчыларның чогаадыкчы намдарының дугайында видеофильмнер. Чогаалчыларның үн бижидилгези (архив материалдары). Чогаалдың бүгү адырларына аудиобижилге болгаш үннүг номнар.

Эртемге дүүштүр өөредиглиг экскурсиялар чорудар объектилер

Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг национал музейи;

Тываның В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры;

Чөөн-Хемчик кожуунда Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг национал музейиниң салбыры «М. Буян-Бадырғы» аттыг чурт шинчилел музейи;

Тываның күрүне университетиниң литературлуг музейи;

Өвүр кожууннуң Дус-Даг школазында С. Сарыг-оол аттыг музей;

Каа-Хем кожууннуң Сарыг-Сеп № 2 школазында С.К. Тока аттыг музей;

Политиктиг шаажыналга таварышканнарның «Мемориал» музейи;

Чогаалчыларның өскөн-төрөөн черлеринде мемориалдыг самбыралар, көжээ-тураскаалдар.

Өөредилге-методиктиг немелде литература

Өөредилге номнары, ажылчын кыдарыыштар

1. Кужугет М. А., Ооржак Л. Х., Чамзырын Е. Т., А .С. Шаалы. Төрөөн чогаал 5 класс. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2013. – 224 ар.

2. Ооржак Л. Х. Төрөөн чогаал. Ажылчын кыдырааш. 5 класс. Ниити өөредилге организацияларының өөреникчилеринге пособие. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2014. – 56 ар.

Методиктиг литература:

3. Алдын-оол Х. С. Аянныг номчулга. Башкыларга дузалал ажыл. [Выразительное чтение]. – Кызыл: ТывНУЧ, 1983. – 43 с.

4. Кызыл-оол В. С. Методиктиг сүмелер. Бешки класстың «Төрөөн чогаал» ному-биле ажылдаар башкыларга дуза. [Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса]. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 133 с.

5. Монгуш А. М. Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса. Пособие для учителей. – Кызыл: ТКИ, 1984. – 79 с.

6. Ооржак Л. Х. ӨФКС: тыва чогаал эртемин школага башкылаарының айтырыглары. – Кызыл: НШХИ, 2007. – 64 с.

7. Ооржак Л.Х. Чогаадыг бижидип өөредир. Методиктиг сүмелер. – Кызыл: НШХИ, 2020. – 47 с.

8. Ооржак М. Н. Чогаадыг бижиириниң аргалары [Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы] / М. Н. Ооржак. – Кызыл, 2003. – 102 с.

9. Сундуп Д. Ч. Методика преподавания тувинского устного народного творчества в школе. Пособие для учителей. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 126 с.

10. Херел А. Х. Выразительное чтение. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2007. – 79 с.

11. Чамзырын Е. Т. Тыва литературага класстан дашкаар ажылдар. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2015. – 158 с.

12. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской) литературе. Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2005. – 128 с.

13. Чамзырын Е. Т. Внеклассная работа по тувинской литературе: литературные олимпиады, конференции, вечера, диспуты. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2010. – 174 с.

14. Чамзырын М. Ч. Самагалдай ортумак школазы: Арга-дуржулга, дилээшкиннер, класстан дашкаар ажылдар [Самагалдайская средняя школа: Опыт работы, поиски, внеклассные работы]. – Кызыл: Билиг, 1998. – 99 с.

15. Чогаадыгга канчаар белеткенирил? [Как подготовиться к написанию сочинения?] /сост. М. В. Бавуу-Сюрюн, Е. Т. Чамзырын. – Кызыл: РИО ТувГУ, 1999. – 16 с.

16. Шожал З. О. Вспомогательный материал для учителей, работающих по учебнику «Родная литература» 5 класс. – Кызыл: Аныяк, 2013. – 156 с.

Немелде литература:

1. Будуп Б. К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр / –Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2010. – 122 с.

2. Даржай А. А. Шүлүкчүнүн демдеглелдеринден // Улуг-Хем. – 1992. – № 1. – С. 127-137.

3. Донгак У. А. Древнееврейские эпитафии и лирическая поэзия тувинцев // Turkolog. Тюрколог. Публ. – Казань, 1992 г.

4. История тувинской литературы. I том. Истоки. Литература Тувинской Народной Республики (1921–1944) [отв.ред. К. А. Бичелдей]: редкол.: Л. С. Мижит (рук. проекта) [и др.]; Тувинский институт гуманитарных исследований. – Новосибирск: Издательство СО РАН, 2013. – 266 с.

5. Калзан А. К. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. – Кызыл: ТКНИ, 1989. – 284 с.

6. Кенин-Лопсан М. Б. Магия тувинских шаманов. – Кызыл: Тув. кн. издательство, 1993. – 19 с.

7. Кенин-Лопсан М. Б. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Конец XIX – начало XX в. – Новосибирск: Наука: Сиб. отд-ние, 1987. – 163 с.
8. Комбу С. С. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012. – 360 с.
9. Күлтегин: Мөңгө даштың сарыны: (Орхон-Енисей бижимелдеринин тураскаалдары VI–VIII в.в.) Күлтегин: Поэзия вечного камня (Памятники орхон-енисейской письменности VI–VIII в.в) / сост. З. Б. Самдан, вступ.статьи на тув.языке Ю. Л. Аранчына и З. Б. Самдан, вступ.статья и коммент. на рус.яз. И. В. Стеблевой, перев. с древнетюркск. На тув.яз. Д. А. Монгуша, поэт.переводы
А. Даржая, Ю. Кюнзегеша, А. Преловского. – Новосибирск.: Наука, 1976.
10. Кужутет М. А. Литературное краеведение. Учебно-методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2014. – 104 с.
11. Кыргыз З. К. Песенная культура тувинского: монография / З. К. Кыргыз; Науч. ред. И. В. Мациевский; Тув. НИИ яз., лит. и истории. – Кызыл: Тув. кн. издательство, 1992. – 144 с.
12. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. / сост. С. М. Орус-оол, Р. С. Чакар. – Кызыл: ТывНУЧ, 2006. – 318 с.
13. Мижит Л. С. Древнетюркские трехстишия как один из истоков тувинского поэтического жанра ожук дажы // Материалы международной конференции, посвященной 280-летию открытия древнетюркских памятников. – Абакан, 2001. – С. 65-75.
14. Мижит Л. С. К вопросу об эпитафийной лирике древних тюрков // Письменное наследие тюрков. Материалы международного симпозиума, посвященного 110-летию дешифровки орхон-енисейской письменности. – Кызыл, 2003. – С. 85-88.
15. Мижит Л. С. Ожук дажы – делегейниң хензиг хевири // Ожук дажы. Тувинские трехстишия. Антология / сост., вступ. ст., прим. и комм. Л. Мижит. – Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2004. – С. 4-44.
16. Мижит Л. С. Триадичные образы в религиозно-мифо-логических представлениях тувинцев // Ученые записки ТИГИ. Вып. XIX. – Кызыл, 2002. – С. 247-257.
17. Мижит Л. С. Тувинские загадки-триады // Сибирь – единое фольклорно-литературное полиэтническое пространство. – Улан-Удэ, 2006. – С. 160-165.

18. Мижит Л. С. Числовая символика в тувинской фольклорно-литературной традиции // Ученые записки ТИГИ, 2004. – Вып. XX. – Кызыл, 2004. – С. 239-251.
19. Самдан З. Б. «Көжээлерде бижиктин чажыды. – Новосибирск, 2003. – С. 64-78.
20. Сундуп Д. Ч. Тыва улустун аас чогаалын школаларга өөредиринин методиказы. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 126 с.
21. Тогуи-оол А. С. Исследования. Научный труд о стихо-сложении и о тувинском устном народном творчестве / А. С. Тогуи-оол – Кызыл: Тув.книжное изд-во, 2001. – 96 с.
22. Тувинские героические сказания / сост. С. М. Орус-оол. – Новосибирск: Наука, 1997. – 584 с.
23. Тувинские народные сказки / сост. З. Б. Самдан. – Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1994. – 456 с.
24. Тыва кожамыктар – Кызыл: Республиканская типография, 2005. – 194 с.
25. Тыва литература талазы-биле эртем статьяларының чыын-дызы. Башкыларга дузаламчы [Сборник научных статей о тувинской литературе]. – Кызыл: НШХИ, 2006. – 67 с.
26. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статья-ларының чыындызы. II кезээ. Башкыларга дузаламчы. [Сборник научных статей о тувинской литературе]. – Кызыл: НШХИ, 2010. – 52 с.
27. Тыва маадырлыг тоолдар. Т.1. / сост. С. М. Орус-оол. – Кызыл: ТывНУЧ, 1990. – 271 с.
28. Тыва Республиканың чогаалчылары / сост. М. Б. Ховалыг. – Кызыл: ТывНУЧ, 2000. – 54 с.
29. Тыва тывызыктар / сост. Г. Н. Курбатский – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2002. – 255 с.
30. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр / сост. Б. К. Будуп – Кызыл: ТывНУЧ, 2010. – 121 с.
31. Тыва улустун алгыш-йөрээлдери / сост. З. К. Кыргыс – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1990. – 144 с.
32. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы / сост. М. Б. Ховалыг – Кызыл: ТывНУЧ, 2001. – 66 с.
33. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской литературе). Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2005. – 128 с.

34. Чамзырын Е. Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. Монография. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2009. – 157 с.

Словарьлар

1. Древнетюркский словарь. / под ред. В. М. Наделяева и др. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

2. Краткий словарь литературоведческих терминов / под ред. Л. И. Тимофеева, С. В. Тураева. – М.: Просвещение, 1985. – 208 с.

3. Литература в школе от А до Я. 5-11 класс. Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Дрофа, 2006. – 720 с.

4. Монгуш Д. А. Русско-тувинский словарь. – М.: Русский язык, 1980. – 664 с.

5. Ондар Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы. – Кызыл: ТывНУЧ, 1995. – 44 с.

6. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – Абакан: Изд-во ХГУ им. Н. Ф. Катанова, 2004. – 255 с.

7. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. I: А, Б, В, Г, 2002. – 432 с.

8. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. II: Д, Е, И, Й, 2003. – 388 с.

9. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. III: К, Л, 2004. – 440 с.

10. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. IV: М, Н, О, Ё, П, 2008. – 442 с.

11. Тыва дылдың орфографтыг словары. – Кызыл: ТывНУЧ, 1967. – 447 с.

12. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука. – Т. I: А-Й, 2003. – 599 с.

13. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука. – Т. II: К-С, 2011. – 798 с.

14. Хертек Я. Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1985. – 299 с.

15. Хертек Я. Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1975. – 204 с.

Электроннуг курлавыр

1. Актуальные проблемы преподавания родного языка // URL: <http://infourok.ru/> (дата обращения: 13.06.2019).

2. ГБНИОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при правительстве Республики Тыва» // URL: <http://tigpi.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).
3. ГБНУ МОиН РТ «Институт развития национальной школы» // URL: <http://irnsh.ru/> (дата обращения: 17.11.2020).
4. ГБУ РТ «Национальный музей Республики Тыва имени Алдан-Маадыр» / URL: <http://museum.tuva.ru/> (дата обращения: 06.05.2018).
5. ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремесел» / URL: <http://tuvancenter.com/o-nas/> (дата обращения: 17.11.2020).
6. Детский литературный сайт «Радуга Тувы» // URL: <http://tuvacheleesh.ru/> (дата обращения: 23.02.2019).
7. Литературно-художественное издание «Улуг-Хем» // URL: <http://www. – ulughem65.html>. (дата обращения: 23.02.2019).
8. Молодые писатели Тувы // URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/> (дата обращения: 14.11.2019).
9. Научно-популярный и методический журнал Башкы // URL: <https://bashky.ru/> (дата обращения: 14.11.2019).
10. Сайт Ассоциации учителей тувинского языка и литературы Республики Тыва // URL: <https://tyvady1.ru/ru/assocziacziya/> (дата обращения: 11.02.2020).
11. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы // URL: <http://www.ipktuva.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).
12. Сайт Тываның чогаалчылары. Эртем-методиктиг, өөредилгелиг сайт // URL: <http://pisateli-tuvy.ru> (дата обращения: 11.02.2020).
13. Федеральные государственные образовательные стандарты //URL: <https://fgos.ru/> (дата обращения: 22.11.2019).
14. Федеральный институт развития образования (ФИРО) РАНХиГС. Конкурс «Всероссийский мастер-класс учителей родного, в том числе русского, языка в 2020 году» // URL: firo@ranepa.ru (дата обращения: 11.02.2020).
15. Фестиваль педагогических идей // URL: <http://festival.1september.ru> (дата обращения: 24.06.2019).
16. Электронный журнал «Новые исследования Тувы» // URL: <http://www.tuva.asia>. (дата обращения: 17.11.2020).
17. Электронный корпус текстов тувинского языка // URL: <http://www.tuvancorpus.ru/> (дата обращения: 17.11.2020).